

Vård- och underhållsplan för Finnekumla kyrkogård

Med kulturhistorisk inventering av gravvårdarna
Ulricehamns kyrkliga samfällighet, Ulricehamns kommun

Karin Lundberg
Västarvet kulturmiljö 2018

Vård- och underhållsplan för Finnekumla kyrkogård

Med kulturhistorisk inventering av gravvårdarna
Ulricehamns kyrkliga samfällighet, Ulricehamns kommun

Karin Lundberg
Västarvet kulturmiljö 2018

Författare Karin Lundberg

Grafisk form, layout och teknisk redigering Gabriella Kalmar

Omslagsbild Foto taget av Karin Lundberg. Fotot visar Finnekumla kyrka.

Tryck Bording AB, Borås 2019

Västarvet

Vänerparken 13

462 35 Vänersborg

tel. 0521-26 41 50, fax 0521-27 50 19

www.vastarvet.se

Förord

Denna vård- och underhållsplan för Finnekumla kyrkogård har utförts av Västarvet under år 2017 på uppdrag av Ulricehamns kyrkliga samfällighet.

Rapporten innehåller rekommendationer för bevarande, vård och utveckling av kyrkogårdens anordningar, murar, grindar med mera. Den är tänkt att användas av församlingen som ett underlag inför underhålls- och förändringsarbeten, och av länsstyrelsen och Västarvet vid handläggning av tillståndsärenden och remisser.

Vi vill tacka för ett trevligt samarbete och önska lycka till i det långsiktiga förvaltningsuppdraget.

Tack även till Finnekumla sockenråd som varit behjälplig med flera historiska fakta kring kyrkogårdens historia. Finnekumla kyrkogård är ett värdefullt arv. Genom att underhålla den väl kan den bli en välvårdad gåva att överlämna till kommande släkten.

Lödöse, den 30 november 2018

Karin Lundberg

Innehåll

Inledning	7
Kyrkogården – ett levande kulturarv	8
Kyrkogårdarnas utveckling under tusen år	8
Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet	8
1700- och 1800-talen	8
1900- och 2000-talets kyrkogårdar	10
Lagstiftning	12
Generella krav	12
Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats	12
Riksantikvarieämbetets rekommendationer	12
Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar	13
Kyrkogårdens naturmiljö	13
Skötselråd	14
Bergarter	14
Allmänna åtgärder	14
Mekaniska skador	14
Rengöring	14
Biologisk påväxt	15
Alger	15
Mossor och gräs	15
Lavar	15
Kemiska skador	15
Stearin och sot	16
Järn- och kopparmissfärgning på sten	16
Förebyggande åtgärder	16
Rengöring	16
Graffiti och klotter	16
Förebyggande åtgärder	16
Symboler – ikonografi	17
Gravvårdarnas symboliska utformning	17
Djursymboler	17
Symboler från växtriket	18
Ljuset och elden som symboler	18
Föremål som symboler	18
Himlakroppar	18
Kristna symboler	18

Finnekumla kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	20
Finnekumla socken	20
Översiktlig historik över kyrkan	22
Kyrkogårdens historia	23
Finnekumla kyrkogård idag	24
Allmänt	24
Kyrkogårdens avgränsning och disposition	24
Gravvårdarna	25
Vad gravvårdarna berättar om bygden	26
Person- och lokalhistoriskt värdefulla gravvårdar	26
Kyrkogårdens historia och prägel i sammanfattning	28
Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling	29
Allmänt om urvalet	29
1. Gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden	29
2. Gravvårdar med höga kulturhistoriska värden	29
3. Gravvårdar av högt kulturhistoriskt intresse som är lämpliga att återanvända	29
Kriterier för återanvändning	29
Riktlinjer för vård av murar och grindar	29
Kulturhistoriskt värdefulla objekt samt skadeinventering	30
Gravkarta	30
Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden	32
Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden	38
Förteckning över murar, grindar, gångar, armaturer med mera	42
Relevanta lagtexter	48
Utdrag ur Lag (1988:950) om kulturminnen med mera	48
1 kap. Inledande bestämmelser	48
4 kap. Kyrkliga kulturminnen	48
<i>Kyrkobyggnader och kyrkotomter</i>	48
<i>Kyrkliga inventarier</i>	48
<i>Begravningsplatser</i>	48
<i>Beredskapsförberedelser</i>	49
<i>Ersättning till Svenska kyrkan</i>	49
<i>Ingripande för att åstadkomma rättelse</i>	49
Utdrag ur Förordning (1988:1 188) om kulturminnen med mera	49
<i>Kyrkliga kulturminnen</i>	49
Utdrag ur Begravningslag (1990:1 144)	49
1 kap. Definitioner	49
2 kap. Begravningsplatser	50
<i>Gravkarta, gravbok, gravregister</i>	50

7 kap. Gravrätt.....	50
<i>Utövande av gravrätt m.m.</i>	50
<i>Gravrättsinnehavarens ansvar för gravplatsen</i>	50
<i>Upplåtelse av gravrätt</i>	50
<i>Förnyelse av upplåtelse</i>	50
<i>Gravanordningar m.m.</i>	50
<i>Ändringar på gravplatsen</i>	51
<i>Gravrättens upphörande</i>	51
Utdrag ur Begravningsförordning (1990:1147)	51
<i>Gravkarta</i>	51
Utdrag ur Miljöbalk (1998:808)	51
1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde.....	51
7 kap. Skydd av områden.....	52
<i>Biotopskyddsområde</i>	52
Förordning (1998:1 252) om områdesskydd enligt miljöbalken med mera.....	52
Allmänna bestämmelser.....	52
<i>Biotopskyddsområde</i>	52
Bilaga 1.....	52
<i>Biotopskyddsområden som avses i 5 §</i>	52
Utdrag ur Plan- och bygglag (1987:10).....	52
8 kap. Bygglov, rivningslov och marklov.....	52
Käll- och litteraturförteckning	53
Tryckta källor.....	53
Otryckta källor.....	53
Arkiv.....	53
Källor från Internet	53
Muntliga.....	53

Inledning

Syftet med denna vård- och underhållsplan är att redovisa vilka kulturhistoriska värden som Finnekumla kyrkogård besitter samt vilka åtgärder som krävs för att det kulturhistoriska värdet inte ska minska och karaktären inte förvanskas. Såväl sedvanligt underhåll som särskilda punktinsatser ingår i planen.

Vårdplanens fokuserar på begravningsplatsens kulturhistoriskt värdefulla element. Detta innebär att till exempel möbler och serviceanläggningar endast granskats översiktligt. Byggnader, dränering och bevattningssystem ingår inte planen, inte heller andra elinstallationer än armaturer.

Arbetet har omfattat avstämning och komplettering av den kulturhistoriska inventeringen som togs fram år 2006–2007, särskilt med avseende på tidsplanering och prioriteringsordning för åtgärderna. Här inkluderas så väl gravvårdar som gångar, murar, bänkar, armaturer med mera. Fokus i planen ligger framför allt på element med kulturhistoriska värden.

Västarvet rekommenderar att denna vård- och underhållsplan antas av kyrkorådet i Ulricehamns församling. Vård- och underhållsplanen ska vara grunden vid bedömningar av olika riskscenarier och vid olika åtgärdsalternativ.

Kyrkogården – ett levande kulturarv

Kyrkogårdarna utgör levande kulturmiljöer som ständigt förändras. Gravar byts ut under tidens gång och nya gravskick införs, växtligheten förnyas och nya gravkvarter tillkommer. Det är av stor vikt att de förändringarna som företas går varsamt till så att kyrkogårdens och församlingens historia sparas åt eftervärlden. Kyrkogårdarna anses utgöra en helt omistlig del i det svenska kulturarvet. De ingår i det stora kyrkliga kulturarv som Svenska kyrkan ansvarar för.

Alla begravningsplatser som tillkommit före år 1940 skyddas liksom kyrkorna av kulturminneslagens fjärde kapitel. De får inte ändras utan tillstånd av Länsstyrelsen. Mer om de lagar som gäller på begravningsplatsen finner du på sidan 13.

Kyrkogårdarnas utveckling under tusen år

Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet
Under brons- och järnåldern förekom såväl jordbegravningar som brandgravar. I samband med Sveriges kristnande avskaffades kremation som begravningsmetod, och det var sedan inte tillåtet förrän en bit in på 1900-talet. Enligt de romerskkatolska föreskrifterna skulle alla begravas i vigd jord på en för ändamålet avsedd yta, kyrkogården.

Man vet inte särskilt mycket om hur kyrkogårdarna såg ut i äldre tider. Förmodligen var de från kristnandet och under flera århundraden framåt oansenliga och mest liknande ängar med enstaka uppstickande gravmonument. För att skydda platsen hade man en mur runt om, till en början timrad i trä med tak av träspån och i senare tid kallmurad i sten. Att gravar kunde överbyggas med små hus av trä så kallade stupor är känt från avbildningar från 1600-talet.

Under tidig medeltid begravdes alla på kyrkogårdarna oavsett social tillhörighet. Med tiden uppstod bruket att gravlägga personer med hög rang inne i kyrkobyggnaderna och i slutet av medeltiden användes kyrkorna som begravningsplats för alla i samhällets översta skikt. Gustav Wasa påpekar i ett förmaningsbrev år 1554 att gravplatserna måste skötas bättre. Vid den här tiden fick ogräs växa fritt, de dödas ben kunde sticka upp ur marken om det ville sig riktigt illa och lösa djur betade bland gravmonumenten. Gravstenar och murar revs och återanvändes på annat sätt. Mycket talar för att brevet inte fick något större genomslag och att värden av kyrkogårdarna i de flesta fallen försumma-

des ända in på 1800-talet. Detta hänger samman med att det länge var själva kyrkorummet som innehöll de mest eftertraktade och påkostade gravplatsen. Gemene mans gravplats ute på kyrkogården ägnades ingen större omtanke.

1700- och 1800-talen

Under 1700-talet hördes allt fler protester mot begravning inne i kyrkorna. Stanken av ruttnande kroppar måste ha varit vedervärdig, och situationen uppfattades som ett sanitärt problem. År 1783 förbjöds bruket att gravlägga de döda inne i kyrkorummen. Eftersom kyrkogårdarna nu togs i bruk igen för alla oavsett socialt ursprung, väcktes så småningom intresset för kyrkogårdarnas utseende till liv. Detta sammanföll med att det så kallade parkidealet började spridas från kontinenten till svenska kyrkogårdar via slott och herrgårdar runt om i landet. Det innebar att trädgårdarna kring herresätena började förses med anlagda gångar och planterade lövträd i rader och alléer. Det var emellertid först under senare hälften av 1800-talet som parkidealet slog igenom helt och fullt på begravningsplatserna runt om i landet.

Parkmodet kom så småningom att förändra kyrkogårdarna fullständigt, från i princip trädlösa ängar med betande djur till väl planerade anläggningar med prydliga gångar, tydliga gravkvarter och lummiga trädrader längs vällagda stenmurar. Än idag präglas merparten av kyrkogårdarna av dessa parkideal, såväl på landsbygden som i staden. Det dröjde dock till slutet av 1800-talet och ibland till och med en bit in på 1900-talet innan det nya modet nådde landsbygden.

På 1700-talet och tidigare placerades gravarna alltid efter ett strikt socialt mönster som var etablerat sedan århundraden. Man använde företrädesvis områdena söder och öster om kyrkan. På landsbygden var kyrkogårdarna indelade på så vis att varje by eller hemman hade sin egen plats. På äldre kyrkogårdar kan man hitta svampformade så kallade gravskillnadsstenar som markerade olika gårdars gravrättsinnehav på kyrkogården. Det mest eftertraktade var att ligga nära kyrkan. De som hade gott ställt kunde sätta upp en huggen sten eller en gravtumba men ofta nöjde man sig med att ett enkelt träkors eller att bara jordkullen utmärkte platsen. Alla kände ju på den tiden till platsen för det egna hemmanets gravar. Längst ut på kyrkogården och längs med muren fick de fattiga och egendomslösa sin sista vila. I norr begravde man brottslingar, och utan-

Trädkransen runt Finnekumla kyrkogård har kraftigt decimerats under årens lopp

för den vigda jorden hamnade »självspillingarna« som tagit sina egna liv.

Indelningen i olika avdelningar för de olika hemmanen slutade att tillämpas successivt under 1700- och 1800-talen. Istället övergick man till att begrava de döda i rad på en ledig plats efterhand. Varv efter varv fylldes på i kronologisk ordning allt eftersom folk dog, och stora gårds- och släktgravar fick flyttas när de stod i vägen.

Vid 1800-talets mitt blev det vanligt att den som hade råd kunde köpa sig en gravplats av församlingen, en familjegrav där make, maka, barn och efterlevande barn med fruar eller män skulle begravas. Detta speglar också samhällets ökande individualisering som skedde i samband med industrialiseringen. Avdelningarna för gårdar och byar luckrades alltså upp och gav istället plats för individuellt utformade gravvårdar. Kyrkogårdarna kom att delas in i ett område med köpta gravar och ett med gravar på rad för dem som inte kunde köpa sin grav. De gravar som inte var köpta kallades för linjegravar, frigravar eller gravar på allmänna linjen eller allmänna

varvet. Dessa uttryck var vanliga långt in på 1900-talet. Linjegraven avskaffades i 1964 års gravrättslag.

År 1815 beslutades det att begravingar av hygieniska skäl inte längre fick ske inne i städer och byar och att nya begravningsplatser skulle läggas utanför stads- och bygränserna. Tidigare hade man bara begravt fattiga eller folk som dött i någon epidemi utanför städerna. De stora skillnaderna i sättet att begrava människor beroende på socialt ursprung uppmärksammades också. Det beslutades att alla skulle ha rätt till en egen grav och att ingen längre skulle behöva läggas i en allmän grav på någon fattigkyrkogård. Men för de högre skikten fortsatte det att vara viktigt att uttrycka sin rang också efter döden under lång tid därefter. Stenindustrin utvecklades i snabb takt under 1800-talets senare del och det gick att skaffa sig större och mer exklusiva gravvårdar av sten än tidigare. De påkostade gravanordningarna fick också de mest synliga placeringarna nära gångstråken eller huvudentrén.

Ett så kallat sorgeträd placerat på den nya kyrkogården.

Under 1700-talet utvecklades föreställningen att träd hade en renande effekt på marken och luften. År 1805 kom ett påbud om att begravningsplatserna skulle planteras med lövträd. Denna föreställning försvann successivt under 1800-talet, men träden hade kommit till kyrkogårdarna för att stanna. Det är i första hand de inhemska trädarterna som alm, ask, lönn, lind och ek som planterats och som fortfarande dominerar dagens kyrkogårdar i form av trädtrader och -kransar.

Under mitten och slutet av 1800-talet blev det också populärt att plantera träd solitärt på kyrkogårdarna, så kallade gravträd eller vårdträd. Till dessa användes ofta olika hängande arter, vilket ibland kallas sorgeträd och -buskar. De var ett uttryck för tidens romantiska anda då man gärna ville läsa in känslor i naturen.

1900- och 2000-talets kyrkogårdar

De kyrkogårdar vi ser idag har fått sin huvudsakliga form under det sena 1800-talet. Den ganska strama strukturen med murar, trädkrans, klippta häckar och raka prydliga gångar härrör från parkidealet, som beskrivits ovan. Till saken hör också att 1700- och 1800-talens stora befolkningstillväxt ledde till att det blev trångt

på många kyrkogårdar. Kvartersuppdelningen utvecklades som ett resultat av detta, och det blev också praktiskt att anordna gångar mellan kvarteren. Tidigare hade det i regel endast funnits riktiga gångar från grindarna i muren till kyrkporten. Kvarteren skapades ofta med hjälp av klippta häckar. En särskild variant är den så kallade rygghäcken som sedan 1920-talet planterats för att skapa arkitektoniska avgränsningar mellan gravarna.

Industrialismens massproduktion av gravstenar samt gjutna kors och staket bidrar också stort till karaktären på dagens kyrkogårdar. Utbudet av gravvårdar att välja mellan växte snabbt under 1800-talets sista decennier och det var inte längre lika dyrt att resa en sten. Samtidigt var det vanligt bland de breda folklagren ända till andra världskriget med enkla vårdar som endast markerades av ett träkors eller en så kallad gravkulle beväxt med vintergröna.

Under 1900-talet infördes bestämmelser för gravvårdarnas utseende, vilket resulterade i allt mer enhetliga gravkvarter utan utrymme för större variation. I slutet av 1900-talet har många kyrkogårdar försetts med ask- och urnlundar i takt med att allt fler människor kremas efter sin död. Vidare har alla kyrkogårdar påverkats mer eller mindre av kyrkogårdsskötselns rationalisering.

Gravstenarna på den nya kyrkogården från 1900-talets senare del – och 2000-talet är låga och på tidstypiskt vis ofta asymmetriska.

Gravramar i sten och infattningshäckar har ofta tagits bort för att göra gräsklippningen enklare och grusade gångar har ersatts av gräsmattor eller mer lättskötta gångar av asfalt eller stenplattor. Under 1900-talets sista årtionden och 2000-talets första decennium har gravstenarna blivit allt mer personligt präglade.

Lagstiftning

Generella krav

När det gäller vissa kategorier av den kyrkliga egendomen ställer staten speciella krav i fråga om förvaltning. I kulturmiljölagens 4 kapitel (se nedan) finns särskilda bestämmelser om skydd för kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Skyddet för dessa sk kyrkliga kulturminnen är oberoende av någon myndighets beslut (KML 4 kap. 1 §). De särskilda skyddsbestämmelserna har sina rötter långt tillbaka i tiden och skall ses mot bakgrund av Svenska kyrkans ställning i det svenska samhället genom århundraden.

De generella skyddsbestämmelserna i 4 kap. KML innebär i korthet att kyrkobyggnader och begravningsplatser byggda eller anlagda före 1940 omfattas av tillståndsplikt, dvs de får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen (KML 4 kap. 3 och 13 §§). Förvaltningen skall präglas av respekt för egendomens och miljöernas särskilda karaktär och antikvariska krav måste beaktas. Tillstånd krävs också för att avyttra, avföra, reparera, ändra eller flytta föremål upptagna i inventarieförteckningen.

Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats

I och med relationsändringen mellan staten och kyrkan, från och med 1 januari år 2000, har pastoraten och kyrkogårdsförvaltningarna själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar, men även ansvar för att förteckningar över inventarier av kulturhistoriskt värde upprättas samt att inventarierna förvaras och vårdas väl. Kyrkogårdsförvaltningen måste vid en väsentlig ändring av begravningsplats, utöver ansökan hos länsstyrelsen, söka bygglov hos den kommunala byggnadsnämnden enligt Plan- och bygglagen för de ärenden som faller utanför den statliga tillsynen enligt KML.

Utöver KML och begravningslagen är det Riksantikvarieämbetet som skall ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker (Förordning (1988:1088) om kulturminnen m. m. 22 §). Enligt Riksantikvarieämbetet kan väsentliga förändringar innebära:

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad,
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen,
- ändring av inredning och konstnärlig ut-

smyckning i ceremonirum samt konstnärlig utsmyckning utomhus med undantag för sådana betydelselösa ändringar som endast avser att tillgodose vissa praktiska behov,

- ändring av vegetationens arkitektoniska och rumsskapande karaktär,
- större ändringar av gravkvarter och gång- eller vägsystem inom gravplatsen,
- ändrad vägbelysning, anläggande eller ändring av elektrisk belysning,
- åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som har betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas såsom borttagande av gravramar, staket och dylikt kringgravplatser, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Ovanstående innebär i praktiken att kyrkogårdsförvaltningen skall söka tillstånd inför fällning av träd i trädkransar inom kyrkogården, ändring eller borttagande av murar, gångar etcetera.

Den sista punkten uttrycker det vanligaste problemet, det vill säga de små förändringar som sker kontinuerligt under en längre tid och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. Problemet grundar sig i ett kortsiktigt tänkande och undviks genom ett långsiktigt, planerat förhållningssätt till den dagliga skötseln av kyrkogården.

Riksantikvarieämbetets rekommendationer

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har till uppgift att ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker. Dessa rekommendationer är inte klara i skrivande stund, men det finns ett antal publicerade artiklar i ämnet. I Kulturmiljövård nr 6/1989 ägnas hela tidskriften åt kyrkogårdar och i Inger och Jan Berglunds artikel »Kyrkogården idag och imorgon« skriver de att istället för att betrakta den medeltida kyrkogården som historiska minnesmärken skulle man åter kunna använda den som begravningsplats. De vill dock framhålla att vid fortsatt begravning på dessa kyrkogårdar är det viktigt att ta tillvara och bevara den ursprungliga karak-

tären och att nya gravar måste anpassas till det »gamla mönstret« (s. 12). Även Kulturmiljövård 2/2003 ägnas till stora delar åt kyrkor och kyrkogårdar.

Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar

Gravvården ägs av den som betalar gravrättsavgiften. När gravrätten upphör har gravrättsinnehavaren rätt till gravvården. Vill gravrättsinnehavaren föra bort vården, får detta dock inte ske utan upplåtarens medgivande eller utan länsstyrelsens tillstånd om den är kulturhistoriskt värdefull. Medgivande skall lämnas förutsatt att det inte finns risk för att man förfar med gravvården på ett ovärdigt sätt (begravningslag 7 kap. 28 §, se nedan). Står vården kvar längre än sex månader efter att gravrätten upphört och att gravrättsinnehavaren meddelats tillfaller den upplåtaren (vanligen pastoratet). Om en gravanordning av kulturhistoriskt värde har tillfallit upplåtaren ska den i första hand lämnas kvar på den ursprungliga gravplatsen. Om gravvården ändå måste föras bort från sin ursprungliga plats ska den ställas upp på lämplig och därtill avsedd plats inom begravningsplatsen (begravningslag 7 kap. 37 §). Ansökan om borttagande eller flytt av gravvården sker hos länsstyrelsen.

Gravvårdar som har tillfallit upplåtaren faller under benämningen kyrkliga inventarier. Kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde skall enligt lag förvaras och vårdas väl (KML 4 kap. 6 §). Varje församling är skyldig att föra en förteckning över dessa inventarier. Gravvårdar av kulturhistoriskt värde som har tillfallit församlingen skall tas upp i inventarieförteckningen. I förteckningen ska det även stå var föremålet förvaras om det rör sig om en plats utanför kyrkan. Utöver att församlingen själva kan anse att gravvårdar är av kulturhistoriskt intresse och föra upp dem på inventarielistan, har länsstyrelsen rätt att besluta om att föremål tas upp i förteckningen (KML 4 kap. 10 §). När det rör gravvårdar med kulturhistoriskt värde krävs det tillstånd från länsstyrelsen i följande fall:

- För att avyttra en gravvård

- För att föra av den från förteckningen
- För att reparera eller ändra en gravvård. För mera obetydliga reparationer krävs inget tillstånd. De skall dock utföras så att vårdens kulturhistoriska värde inte minskar.
- Flytta gravvården från den plats där den sedan gammalt hör hemma (KML 4 kap. 9 §).

Om det finns allvarlig fara för att en värdefull gravvård skadas har länsstyrelsen rätt att vidta åtgärder för att skydda eller vårda den. Detta ska i så fall ske i samråd med stiftet eller privata ägare. Man kan ta upp gravvårdar av kulturhistoriskt intresse, som fortfarande är i privat ägo, i inventarieförteckningen. I så fall krävs inte länsstyrelsens tillåtelse för ovanstående punkter.

Kyrkogårdens naturmiljö

Begravningsplatserna är i dag välskötta parkanläggningar av högt kulturhistoriskt värde, där kulturhänsynen i allra högsta grad är gällande (KML 4 kap. 11 och 13 §§). En felaktigt utförd vårdinsats eller beskärning kan döda eller allvarligt skada en växt och därmed förändra hela karaktären på begravningsplatsen. Därför är det viktigt att erfarna personer anlitas för besiktningar och ändringar.

Miljöbalken (1998:808) ger möjligheten att särskilt skyddsvärda mindre markområden, såsom kyrkogårdar med trädkrans och till exempel stengärdesgårdar, kan förklaras som biotopskyddsområden (MB 7 kap. 11 §). I förarbetet till miljöbalken listas områden som avses som biotopskyddsområden, t ex alléer, av lövträd i enkel eller dubbel rad som består av minst fem vuxna träd längs en väg eller i ett öppet landskap, eller stenmurar i jordbruksmark, som har eller har haft hägnadsfunktion för jordbruk eller annan funktion (1998:1252, se nedan).

Skötselråd

Kulturminneslagen säger att såväl kyrkogården som helhet och enskilda gravvårdar skall vårdas och underhållas så att det kulturhistoriska värdet inte minskas eller förvanskas. Ett kontinuerligt underhåll förebygger större komplikationer och är en ekonomisk vinning på sikt.

Syftet med alla åtgärder på en gravvård är givetvis att förlänga gravvårdens livslängd. Därför är det viktigt att vården anpassas till gravvårdens karaktär. Väsentligt för all skötsel är de förebyggande åtgärderna som minskar risken för skador orsakade av påväxt av växter och mikroorganismer eller genom sura nedfall. Den synliga skadan är oftast ett resultat av flera samverkande nedbrytningsfaktorer och visar sig i form av sprickor, avflagningar, bompartier (luftfickor), deformationer, sandning/pulverisering eller stenbortfall.

Viktigt för förståelsen av begravningsplatsen är att en äldre gravvård skall behandlas så att vårdens ålder tydligt framgår. Det är med andra ord viktigt att de spår som tiden lämnat efter sig bevaras. Vid rengöring och reparation av vårdar äldre än undra år eller som har högt kulturhistoriskt värde är det lämpligt att en konservator anlitas, såväl för rådgivning och för reparationsåtgärderna som för upprättande av vårdplan för de kulturhistoriskt värdefulla vårdarna.

Bergarter

Det är stor skillnad på olika stensorters motståndskraft mot vittring och skador. De mjukare sedimentära bergarterna som sandsten, kalksten och marmor vittrar lättare än den hårda graniten på grund av de mjukare bergarternas lager med olika hårdhet och porositet. Varje vård skall behandlas och rengöras utifrån den specifika bergartens egenskaper.

Gravstenar från 1800-talets mitt och tidigare är med få undantag huggna i mjuka bergarter som kalksten och sandsten. Den hårdare graniten blev vanlig först under andra halvan av 1800-talet då det blev möjligt att industriellt bryta den. Förutom granit, gnejs och diabas förekommer även marmor, skiffer och täljsten i gravvårdarna. I sällsynta fall förekommer också gravanordningar som gjutits i betong.

Allmänna åtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Sten är ett sprött material och

därmed mycket känsligt för mekanisk påverkan i form av slag och stötar. Enkla åtgärder som betyder mycket

för gravvårdarnas bevarande är att dels vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada, och att markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hållar. Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från hållar och tumbor, sopa bort löv och nedfallande grenar, och kontrollera så att inte ojämnheter och sättningar bildas under liggande hållar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas skall åtgärderna ske omgående, dels för att minnet av att det skett ofta bleknar snabbt och att exempelvis avslagna bitar skall fästas tillbaka på exakt rätt plats. Graffiti är lättare att få bort när skadan är färsk.

Mekaniska skador

Förankringsjärn som rostat är en vanlig orsak till skadade gravanordningar. Ett viktigt arbete är att byta ut eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. När järnkramlorna rostar expanderar järnet och stenen den är infogad i sprängs sönder. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål betyder mycket för framför allt tumbornas och hållarnas fortlevnad på kyrkogårdarna, men är också viktigt ur säkerhetssynpunkt. Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur järnen är fästade och hur de är utformade. Detta bör dokumenteras både ur teknikhistorisk synvinkel men även då järnen i framtiden kan hjälpa till att datera tumborna tidsmässigt eller härleda dem till olika gravföretag etc.

Sättningar på tumbor och liggande hållar kan orsaka sprickbildning och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprättning av konstruktionen bör en konservator kontaktas om huruvida en fuktspärr skall placeras under sidohållarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kan i förlängningen vara klokt. Metoder för arbetet bör diskuteras med antikvarisk kontrollant och konservatorer.

Rengöring

Behöver gravvårdens rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt värdefull. Rengöringen bör istäl-

let ske för att kunna skapa sig en förståelse för objektet, att kunna tolka en inskription eller en skulptural relief, och för att förlänga livslängden på grav-vården.

Vid hårdare smutsning och behov av större ingrepp bör en konservator kontaktas för rådgivning och eventuellt utförande. Enklare rengöring sker med mycket vatten, mjuka borstar och inget eller minimalt med rengöringsmedel. Vid all våt rengöring gäller att man ska använda rikligt med vatten och skölja ofta. Grus och små partiklar kan annars repa stenytan. Detta är extra viktigt vid rengöring av polerade ytor som repas lätt.

Metoden för rengöringen skall anpassas efter vad som skapat smutsen. En så begränsad användning av kemiska medel (rengöringsmedel, biocider etcetera) på vårdarna som möjligt är att rekommendera, på grund av att olika bergarter tar åt sig medlet olika och att vissa bergarter kan reagera med lösningen och i värsta fall lösas upp och ytan förstöras. Nedan följer en kort redovisning av vad man kan göra för att ta bort olika smutsningar samt vilka förebyggande åtgärder de kan kräva.

Biologisk påväxt

Biologisk påväxt upplevs av många som misspyrdande och kan göra inskriptioner svårlästa. Vissa lavararter är också aggressiva mot stenen genom att de löser upp yt-skiktet och får mineralkornen att lossna. Lavar och alger håller också fukt, vilket kan bidra till frostsprängning.

Alger

Alger trivs bäst i fuktiga skuggrika miljöer och förekommer på begravningsplatser oftast på stenytor som vetter mot norr eller under skuggande träd. Algerna är oftast gröna och upplevs som fuktiga vid beröring. En sten som rengjorts från alger återkoloniserar snabbt om den inte hålls torr.

Mossor och gräs

Stenar som inte rengjorts på länge eller på liggande stenar där jod kan samlas i fördjupningar är goda grogrunder för mossor och gräs. Det är ofta enkelt att avlägsna mossor och gräs och återväxten sker inte speciellt snabbt om jord och fuktfickor hålls rena.

Lavar

På stenarnas ytor kan lavarna se ut som tunna skorpor. Under ytan fäster lavarna sig med rötter (hyfer) som

Kraftigt lavangripen sten gravnummer G 249–250. Lavar som dessa är svåra att få bort på djupet utan att stenen skadas.

tränger in i stenen. Vid rengöring är det ofta endast skorpan som kan avlägsnas. De kvarvarande rötterna ger därför ofta upphov till nytillväxt inom ett par års tid.

På skadade delar eller på mjuka stensorter ska endast varmt vatten och mjuka borstar användas. För att öka vätningen av stenen kan några droppar diskmedel tillsättas tvättvattnet. Riktigt hårda lavar kan mjukas upp genom att stenen under någon vecka står insvept i våta tygsäckar och plast. Några droppar ammoniak i vattnet bidrar också till att mjuka upp lavarna. Därefter kan stenen rengöras med mjuk borste och riklig vattensköljning.

Mer avancerade rengöringsmetoder bör utföras av erfarna hantverkare eller stenarbetare. Vårdar med mycket höga kulturhistoriska värden bör rengöras av konservator.

Kemiska skador

Svavelhaltiga luftföroreningar kan omvandla ytan på kalkhaltiga stenar till kemiskt gips. Denna så kallade gipskrusta är ofta svart och bubblig och återfinns på ytor i regnskugga (exempelvis att statyer får svarta ögonhål och svarta »slöjor« under utskjutande delar). Gipskrusta är komplicerat att avlägsna och bör överlämnas till konservator.

Rengöringspreparat i handeln innehåller ofta medel som kan verka frätande eller skadligt på annat sätt på stenar varför dessa medel avråds helt från att användas. Exempelvis är den ofta använda rengöringssubstansen kaliumhydroxid, eller lut, starkt basiskt och frätande samt saltbildande. Medel med denna substans i kan föra in salter i porösa stenar eller i hårdare stenars sprickor

som när de torkar utvidgas och som kan orsaka saltsprängning av stenen.

Stearin och sot

Marschaller och ljus kan ge olika typer av skador. De kan ge sotränder och stearinstänk och heta marschaller som ställs på stenen kan vintertid orsaka söndersprängning av stenen. Marschaller och ljus skall alltid placeras i stadiga ljushållare eller lyktor och placeras så att de inte kan välta. Stearinstänk är svåra att avlägsna helt. Allt synligt stearin skrapas bort med plast- eller träverktyg. På porösa stenar kan stearin som trängt in i stenen till viss del lösas upp med kemiskt ren bensin och sedan sugas upp med läskpapper. Stearinet kan även värmas till flytande form med varmluftspistol och sugas upp med läskpapper. Sotränder avlägsnas torrt med suddigummiliknande produkter i samråd med konservator.

Järn- och kopparmissfärgning på sten

Metaller oxideras av vatten och luftens syre och reagerar sedan med stenen. Det ger gröna eller rostbruna missfärgningar som framträder tydligast på ljusa kalkhaltiga stenar men även på hårdare bergarter.

Förebyggande åtgärder

För att undvika missfärgningar skall man i möjligaste mån skydda metallen från oxidation. Skyddet sker genom kontinuerligt underhåll med ommålning av järndetaljer eller genom att byta ut rostande järndubb och förankringsjärn till sådana i rostfritt stål. Kopparmissfärgningar är svåra att förebygga eftersom metallen inte behandlas och man får i de flesta fall acceptera missfärgningen

Rengöring

Rengöring av järn- och kopparmissfärgningar bör utföras först efter samråd med konservator. I vissa fall måste rengöringen utföras av konservator, särskilt när vårdens kulturhistoriska värde är högt.

Graffiti och klotter

Klotter eller graffiti är ofta gjort med sprayfärg eller tusch innehållande mycket finkornigt pigment som tränger in i stenens porer. Har kyrkogården utsatts för klotter ska man kontakta en klottersanerare snarast, då materialet är enklare att avlägsna ju färskare det är. Vid saneringen kan försvagade, imålade eller förgyllda partier påverkas varför en konservator bör kontaktas för rådgivning. Har någon av de kulturhistoriskt intressanta vårdarna på kyrkogården utsatts bör en konservator kontaktas före saneringen för rådgivning.

Förebyggande åtgärder

Vid misstanke att vårdar kan utsättas för klotter eller om det redan har hänt bör utsatta stenar eller murar klotterskyddas. Klotterskydd utförs av saneringsfirmor. Lämpligaste klotterskyddet för sten är att en hinna av vax eller annat material påförs stenen och som vid sanering avlägsnas tillsammans med klottret. Polerade stenar av granit eller annan hård bergart kan ge ett märkbart förändrat utseende varför dessa stenar kan saneras med lösningsbaserade klotterborttagningsmedel.

Symboler - ikonografi

Symboler i vår omgivning kommer till inom ramen för en gemensam verklighetsuppfattning och de har förekommit på gravstenar sedan lång tid tillbaka. Under andra halvan av 1800-talet användes på gravvårdarna ett flertal kristna symboler men i och med industrialismens inträde började även icke kristna symboler användas, såsom lagerkransar, franska liljor och stjärnor. Den icke religiösa symboliken anknyter ofta till yrkesutövning. Efterkrigstiden och särskilt 1950-talet medförde en återkomst för den sakrala formen på gravvårdarnas symboler.

Under 1970- till 90-talen har en slags privatreligiös symbolik vuxit fram med naturen som främsta inspirationskälla. Tallar i soluppgång över vatten, fåglar och betande rådjur förekommer i dessa meditativa motiv där den moderna människans dröm om naturen träder fram tydligt.

Nedan redovisas ett urval av de symboler som ofta förekommer på västgötska kyrkogårdar. För vidare fördjupning i ämnet rekommenderas följande verk:

- Cooper, J. C., 1995, *Symboler: en uppslagsbok*, övers: Margareta Eklöf och Ingvar Lindblom, Forum, Stockholm.
- Dahlby, F., 1963, *De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut*, Verbum kyrkliga centralförlaget, Stockholm.
- Kilström, Bengt, I., 1983, *Bild och symbol i Guds hus*, Proprius, Stockholm.

Gravvårdarnas symboliska utformning

- Avbrutna kolonner eller stenar i allmänhet: det avbrutna livet, livets kortvarighet och snabbt skövlade skönhet.
- Pelare: Sanningens stödjepelare och grundfäste. Avbruten pelare är en icke-kristen dödsymbol som pekar på det avbrutna livet.
- Gravvårdar formade som ekar: Styrka och uthållighet.
- Ringkors: ett latinskt kors med en cirkelbåge mellan korsarmarna som till skillnad från hjulkorset går utanför cirkelbågen. Ringkorset restes ofta på en plats där ett våldsdåd ägt rum

eller framför en gård för att skydda den mot olyckor.

Vilket väderstreck graven är placerad mot har stor betydelse:

- Öster: Frälsningens väderstreck. De döda lades med ögonen riktade åt öster, mot paradiset.
- Söder: Ljusorten, varifrån Herren kommer.
- Norr: mörkets ort där demonerna härskar.
- Väster: Nattens ankomst, världens afton. Demonernas, dödens och den yttersta domens väderstreck.

Djursymboler

- Duva: Den heliga andes viktigaste symbol. Återges ofta med korsgloria och omgiven av strålar. En duva på gravstenen symboliserar den kristna själen, som gått till den eviga vilan.

Duvan symboliserar den kristna själen.

- Bi: Hopp, oskuld, odödlighet och uppståndelse men även fliten och jungfrulighetens symbol. Symboliserar även medlemmarna i kyrkan som samlar in livets söta frukter.
- Fisk: symbol för människan. Kristus är fisken och lärjungarna hans små fiskar, därför dopvattnet.

- Fjäril: dess tre stadier symboliserar treenigheten.
- Fågel: fågel flygande ur sin bur symboliserar själen som flyr sitt jordiska fängelse.
- Orm: vishetssymbol.
- Svala: Mariafågeln men även en symbol för Kristus.

Symboler från växtriket

- Blommor på graven: En evig vår, det kristna hoppet.
- Järnek: Symbol för Jesu lidande och korsfästelse.
- Pinjekotten: fruktbarhetssymbol.
- Ros: Kristus och hans dygder.
- Trädet: symbol för uppståndelsen och evigt liv. Ett avbrutet träd symboliserar det avbrutna livet.
- Vinrankan: uppståndelsesymbol.

Ljuset och elden som symboler

- Evighetslampan/oljelampan: andens ljus. Vi lever i Kristi frälsnings ljus. Lampan är också en viktig judisk symbol för döden och tänds som minne av den döda.
- Facklan: Neråtvänd symboliserar den livets utslocknande, odödligheten. Ingen kristen symbol.
- Ljus: dödsljuset symboliserar att den döde är redo att möta Kristus.

Föremål som symboler

- Hästskon: anses bringa lycka och symboliserar himlavalvet med öppningen nedåt. Är öppningen uppåt symboliserar den helvetet.
- Kalken: symboliserar Jesu grav. En kalk på

en prästs gravsten symboliserar hans eller hennes ämbete.

- Krona: Livets krona, tillsammans med palmbladet (segrerns palm) symboliserar ett evigt liv.
- Skeppet: Symbol för Kristi kyrka: Kristus styr skeppet, de troende är besättningsmännen. Masten är korset, seglet är tron, drivkraften är anden, Guds ord kompassen, hoppet ankaren, bönen ankarkättingen och Guds trofasthet ankargrunden.
- Timglaset: tidens flykt, det snabbt flyende livet. Vanlig symbol sedan 1700-talet.
- Uppslagen bok placerad på en stubbe: enhet mellan natur och kultur.
- Urna: sorg och saknad. Med flammor symboliserar den det nya livet som följer efter döden. Är den draperad syftas på begravning och död.
- Vågskålen: symbol för domen.

Himlakroppar

- Stjärna: exempelvis morgonstjärnan: En åttauddig stjärna är kristusstjärnan, sinnebild för fullkomlighet och oändlighet. Stjärnan med strålar under symboliserar Betlehemsstjärnan. Den sexuddiga stjärnan, hexagrammet eller Davidsstjärnan, symboliserar judendomen.

Kristna symboler

- Hjulkorset: Segerkorset.
- I. N. R. I.: inskriptionen på Jesu kors: J(esus) N(azareus) R(ex) J(udaeorum): Jesus från Nasaret, judarnas konung.
- Korset: uppståndelsesymbol. De tre korsen på Golgata: död.
- Kristusmonogram: IHC/IHS:

Monogrammet lanserades under 1400-talet och tolkades då som :

- I(esus) H(ominum) s(alvator) : Jesus människornas frälsare, eller
- I(n) H(oc) s(igno vinces) : i detta tecken skall du segra, eller
- I(n) H(oc) s(alvus) : i detta finnes frälsning.
- I(esus) H(omo) s(anctus) : Jesus den heliga människan.
- I(esum) H(abemus) s(ocium) : vi hava Jesus som följeslagare (Jesuitisk tolkning)
- IC : J(esu)s
- IR : Jesus Redemptor, Jesus Frälsaren.
- IS : Jesus Salvator, Jesus Frälsaren.

- Pentagram : Med spetsen uppåt betyder det att man anropar himlen, pekar spetsen neråt betyder det att man åkallar den undre världen. Pentagrammet förekommer ofta som avväjningssymbol på husgeråd, dörrar, väggar, hus och så vidare. De onda demonerna skulle fångas eller oskadliggöras med hjälp av pentagrammet.
- Ring : världsalltet och oändligheten och fulländningen.
- Treenigheten : antalet tre står för treenigheten, till exempel heter tre cirkelbågar som skär varandra trinitas : trefaldigheten. Trepasset (också kallat trifolium) används ofta som dekoration men ger i vissa fall även stenen dess form, är ett stiliserat treklöverblad som symboliserar treenigheten och dess hemligheter.
- Ängel med barn i famnen : skyddsängel, dödsängel – ofta på barngravar i form av alabasterrelief efter den danske skulptören Bertel Thorvaldsen och som fogades in i granit- eller marmorstenar.

Finnekumla kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

*Sjöreds gård flygbild från 1962.
Vänersborgs museum.*

Finnekumla socken

Finnekumla är till både yta och befolkning en ganska liten socken. Den är belägen på en smal landremsa mellan sjöarna Åsunden, Yttre Åsunden och Sämsjön. Finnekumla ligger i den sydligaste delen av kommunen och gränsar i söder och sydväst mot Tranemo kommun, i öster mot södra Säm och i norr och nordväst mot Tvärreds socken. Landskapet är det mest låglänta i kommunen och dess lummiga lövskogar och vidsträckta åkermarker som fortfarande brukas ger socknens dess karaktär.

I socknens centrala och norra delar finns rikligt med fornlämningar, framförallt ett omfattande system av fornlämningsrättigheter som ligger i de forna hagmarkerna. Söder om kyrkan finns också flera gravfält bestående bland annat av stensättningar och högar. Namnet Finnekumla skrevs 1413 *Finnakumblum* och kommer från kyrkbyn. Efterleden innehåller *kummel*, troligen syftande på ett bronsåldersröse vid byn. Förleden innehåller sannolikt finne, kringströvande jägare och fiskare.

Enligt 1548 års jordebok så dominerades jordägandet i Finnekumla av frälsehemman. Socken/bynamnet är känt sedan 1397 medan de enskilda gårdarna i huvudsak nämns först i 1500-talets jordeböcker. Gårdarna låg tidigare under Torpa men kom sedan att ingå i egendomen Finnekumla gård. Den ombildades genom en lantmäteriförrättning 1850 liksom även herrgårdarna Fästered och Sjörröd.

Större delen av socknen präglas av herrgårdar-

*Flygbild från 1954.
Vänersborgs museum.*

na Finnekumla, Fästered och Sjörröd. Finnekumla gård köptes av greve Sparre i slutet på 1800-talet liksom Fästereds gård. Fästered ägdes en tid av löjtnant Olivecreutz som ligger begravd på kyrkogården, liksom greve Sparre. Sjörröd ägdes en tid av släkten Lövenadler.

Under mitten av 1800-talet växte ett mindre sockencentra fram kring kyrkan. Ett spannmålsmagasin uppfördes 1848 och år 1830 uppfördes en sockenstuga/fattigstuga. I sockenstugan hölls årliga sockenstämmor men det bodde även några fattighjon där. År 1850 började man använda sockenstugan även till skolhus så det blev behov av en ny fattigstuga. Löjtnant Olivecreutz på Fästered hade på sin gård Sjörröd ett torp som han skänkte till socknen att användas som fattigstuga.

Enligt hembygdsböckerna så byggdes en ny skolbyggnad år 1870. Den byggnad som står där idag uppfördes 1936 och är nu privatbostad. Lärarinnan undervisade både småskolans och folkskolans elever, fast på olika dagar. Först 1903 fick eleverna varsin lärare. År 1908 byggdes en ny folkskola. Den gamla skolbyggnaden användes som småskola.

På en flygbild från 1954 har skolan blivit tillbyggd i vinkel. En byggnad uppfördes 1916 som inrymde slöjdsal och sedan skolkök, den undervisningen skedde i det röda huset bakom skolhuset. En kommunal tvättstuga fanns också i huset. Till skolan hörde även en byggnad som inrymde vedbod och utedass. Skolan lades ner 1958 då en ny skola uppfördes i Vegby.

På 1890-talskartan ser man kyrkan i mitten och på den västra sidan det första skolhuset. På kartan utmärker sig också de stora herrgårdarna Finnekumla och Sjörröd.

Den gamla folkskolan byggd 1870 till vänster och den nybyggda skolan till höger, Bilden troligtvis tagen i början av 1900-talet. Vänersborgs museum.

red med stora trädgårdar, omgivna av vidsträckta åkerarealer. Till herrgårdarna hörde också ett flertal dagsverkstorp, vilket syns på kartan med beteckningar T, B.

Den dominerande näringen i socknen har alltid varit jordbruket. År 1850 sänktes Åsunden vilket gav Finnekumla socken stora arealer med rika skördar. Dock fick ett kraftbolag 1947 tillstånd att reglera sjön vilket innebar en sjöhöjning med vattensjuka marker som följd.

På 1920-talet skedde stora förändringar i socknen. Torparna fick friköpa sina gårdar och blev självägande bönder. De två största gårdarna; Finnekumla gård och Sjöred styckade av sina stora tomter och nya torp och lägenheter byggdes. Ett tiotal år senare i mitten på 1930-talet började allt fler kunna bygga egna hem, tack vare de statliga egnahemslån och bidrag som kom då. Stora arealer uppodlas och stenröjdes och vid sjöarnas stränder så byggdes ett flertal sommarvillor.

Mellan åren 1852–1921 emigrerade ett stort antal människor från socknen, över hundra personer från Finnekumla socken. Efter sekelskiftet så höll sig dock befolkningssiffrorna ganska konstant fram till 1948. Då sjönk invånarantalet från 490 till 419, främst beroende på att statarna som hade tjänat på de stora herrgår-

1890-talskartan med skolhus, kyrka samt gårdarna Sjöred och Finnekumla. Källa Rikets Allmänna Kartverksarkiv. Lantmäteriverket.

darna ersattes av dagarbetare. Statarsystemet försvann dock redan 1946.

Den 21 december 1906 togs en ny järnväg i bruk, Västra centralbanan. Den gick från Falköping till Landeryd i Halland. En station anlades i Vegby och här växte ett samhälle upp kring stationen. Här fanns både post- och telefonstation, hotell, gästgiverier samt ett flertal

speceriaffärer. I mitten av 1980-talet började nedläggningen av järnvägen och den största delen av järnvägen revs 1991, samma år som godstrafiken försvann.

Näringslivet i socknen var dock begränsat. På 1920-talet startades ett par åkerifirmor i Finnekumla och i Vegby fanns några mindre företag som åkeri, båtbyggeri och en smides- och rörledningsfirma. Efter första världskriget kom hemsömnaden eller dussinsömnaden att bli allt vanligare i hemmen, liksom hemstickningen.

Idag ingår Finnekumla i storkommunen Ulricehamn. Efter kommunreformen 1862 bildades Finnekumla landskommun. Landskommunen uppgick 1952 i Åsundens landskommun som sedan 1974 uppgått i Ulricehamns kommun

Översiktlig historik över kyrkan

Finnekumla kyrka är belägen på en smal landtunga mellan sjöarna Yttre Åsunden och Sämsjön. Åker- och hagmark angränsar till kyrkoanläggningen åt norr och öster och söder om kyrkan ligger den före detta folkskolan, numera församlingshem, och väststuga samt den före detta småskolan numera privatbostad.

Finnekumlas första kyrka uppfördes sannolikt under 1100- eller 1200-talet. Den medeltida kyrkan lär ha haft samma mått invändigt som den nuvarande, om man räknar bort tornet. Den nuvarande kyrkans planform är dock resultatet av en ombyggnad vid 1800-talets mitt. Den murade kyrkan består av ett rektangulärt långhus med vidbyggd sakristia i norr. I väster finns ett trätorn med huv och lanternin som kröns av ett kors. Murarna är vitputsade såväl utvändigt som invändigt och genombryts av rundbågiga fönsteröppningar. Kyrkorummet täcks av ett flackt brädvalv. Bänkinredningen som är från 1800-talets mitt har utformats med slutna

Finnekumla kyrka tidigt 1900-tal, Kulturmiljöbild RAÄ.

bänkkvarter med marmorerade bänkgavlar. Kyrkan är såväl exteriört och interiört välbevarad och är ett representativt exempel på byggnadstidens enkla nyklassicism. Av värdefulla inventarier är Andreas dopfunten från 1100-talets senare del den största rariteten. Den ägs idag av Göteborgs Historiska museum men är deponerad i Finnekumla kyrka. Av övriga inventarier kan nämnas det vackert bemålade korfönstret som tillverkats av Stockholms glasmästeri och skänkt av C.A. Löwenadler på Sjörreds gård. Korfönstret omges av en altarprydnad föreställande en tempelfront som är målad direkt på putsen.

Vid den stora renoveringen 1850–51 förlängdes kyrkan åt öster och fick ett trätorn i väster. Tornet ersatte den tidigare klockstapeln och på norra sidan uppfördes sakristian. Inne i kyrkan utbyttes predikstolen och placerades på den norra sidan istället för den södra. En läktare på norra sidan togs bort och kyrkan fick nytt tak, nytt golv och nya bänkar. 1928 skedde nästa renovering och då var det aktuellt med omläggning av golvet i långhuset. I samband med detta arbete hittade man mynt från 1360-talet samt delar av medeltida föremål. Troligtvis byggde man även om bänkarna vid det tillfället. År 1946 installerades elektriskt ljus och 1970 bytte man ut det enkupiga lerteglet till ett betongtegel. Därutöver har kyrkan renoverats både 1930 och 1955. År 1980 målades kyrkan om invändigt samt att korset flyttades från altaret till korets norra vägg.

Interiörbild från Finnekumla omkring år 1900, Kulturmiljöbild RAÄ.

Vid renoveringen 1928 bytte man bland annat ut bänkarna, Kulturmiljöbild RAÄ.

Kyrkogårdens historia

Den första kända kartan över kyrkogården är från 1715 då en geometrisk avmätning gjordes. Kyrkogården är inhägnad och ser ungefär ut som dagens förutom utvidgningen i öster. I den sydvästra delen av muren finns ett porthus. Detta vidimeras genom ett visiteringsprotokoll från 1830 där kontraktsprost Chronander ger oss glimtar av hur kyrkogården såg ut.

På kyrkogården fanns då en klockstapel, samt en materialbod som också användes som bårhus. Gravvårdar fanns på kyrkogårdens västra och östra sida. På den ena stod 1661 och den andra »Här hvilar Kersti Holta 54«. Vid ingången till kyrkogårdens södra sida fanns ett porthus och hela kyrkogården omgärdades av en stenmur. Porthuset var försett med portar som gick att låsa för att hindra får och andra kreatur att komma in och beta på kyrkogården. Höet skulle slås och läggas på tork i klockstapeln och användas till utfodring av prästens häst. Porthuset revs dock redan 1832 och ersattes av en ny port.

Ett ofta återkommande problem på Finnekumla kyrkogård var bristen på jord. I stämmoprotokollen förekommer ofta uppgifter om att kyrkogården behöver fyllas upp med jord för att få tillräckligt jord till gravarna. År 1832 beslutades också att det skulle planteras träd kring muren på kyrkogården. Ett träd av lönn, ask,

Beskuren geometrisk karta från 1715.

Flygbild från 1935, Vänersborgs museum.

rönn eller lind skulle inlämnas av varje fjärding och torpare. På fotot från början av 1900-talet har trädkransen nästan fyllts upp medan på flygfotot från 1930-talet är trädkransen fullt utvecklad. På den södra sidan av kyrkogården fanns då också en hög häck, den har försvunnit idag samt att trädkransen har glesnat betydligt.

På flygbilden från 1930-talet kan man också ana betydligt fler gravvårdar med stenramar runt än vad som finns kvar idag. Kyrkogården har i stort sett behållit sin storlek förutom utvidgningen som gjordes 1975 samt att man behövt fylla på med jord ett antal gånger under årens lopp.

Finnekumla kyrkogård idag

En trädärdesgård inringar västra och norra delen av kyrkogården.

Allmänt

Kyrkogårdens avgränsning och disposition

Kyrkogården är rektangulär till formen och en kallmurad stenmur fungerar som stödmur runt den äldre delen av kyrkogården, som senare är utvidgad åt öster 1975. Förslag till utfyllnad av kyrkogårdens norra del godkändes 1952. Åt norr och väster kantas kyrkogården av en trädärdesgård.

Den utvidgade begravningsplatsen nås via en trappa sydöst om kyrkans kor och inhägnas av en tallplantering åt norr och lövträd åt öster. Från den västra kyrkogårdsmuren leder en nyare metalltrappa ned till bårhuset. Ovanför bårhuset finns en servicestation.

Kyrkogården är gräsbevuxen med grusade gångar. Från grinden i söder går en brant grusad gång upp till kyrkan, gången kantas av en häck på den östra sidan. En grusgång med singel löper också runt kyrkan. Markpartiet närmast kyrkporten har gjorts handikappvänligt med låg stenbeläggning. En gles trädkrans med ett tiotal stora lövträd, av björk och ask kantar kyrkogården åt öster, söder och väster. Mot norr löper en trädärdesgård

Den utvidgade kyrkogården från 1975 består av två

Finnekumla kyrkogård.

raka kvarter som delas av med låga rygghäckar. och grusade gångar. Längst åt öster anlades en askgravlund 2016.

Ett bårhus är beläget sydväst om kyrkan strax utanför kyrkogården. Bårhuset är spritputsat och kröns av ett flackt sadeltak. På gavlarna finns rundbågiga spröjsade fönster och i västfasaden tre svartmålade fiskbenspanelade portar. Mellan den norra och mittersta porten

Gamla och nya bårhuset.

finns ett kors. När bårhuset byggdes på 1960-talet så flyttades det gamla rödmålade bårhuset också ner och placerades intill.

Gravvårdarna

Kyrkogården var tidigare indelad i tre kvarter, 1–3. Nu är kvartersnumren utbytta till G på den gamla kyrkogården medan gravvårdarna i den nya utvidgningen fått beteckningen Nu och NK. Kvarteren söder och sydväst om kyrkan innehåller de äldsta gravvårdarna från slutet av 1800-talet. Där utgörs nio gravvårdar av höga obeliskliknande stenar medan sex gravvårdar har grusramar.

Samtliga gravvårdarna är placerade i öst-västlig riktning och uteslutande tillverkade i sten. De är resta eller lagda på samtliga sidor om kyrkan, dock är de bara några få gravvårdar öster om koret.

Kvarteret norr om kyrkan har gravvårdar från 1960–2010. Utmärkande för dessa är låga, fyrkantiga stenar så kallad portföljgravar. Området är glest utnyttjat.

Öster om kyrkan ligger ett fåtal gravvårdar, bland

Område söder om kyrkan, här ligger de äldsta gravvårdarna.

Område norr om kyrkan.

Askgravlunden invigdes 2016.

annat den största gravvården på kyrkogården; Greve Sparres familjegrav.

Den nya kyrkogårdsutvidgningen från 1975 innehåller kvarter avdelade med rygghäckar, med gravvårdar från 1980–2016. Gravvårdarna är på tidstypiskt vis låga med en oregelbunden form.

Här ligger också askgravlunden som anlades 2016. Askgravlunden består av en hög rest sten i granit där för närvarande två plattor med ett namn vardera är monterade

Vad gravvårdarna berättar om bygden

Gravvårdarna på Finnekumla kyrkogård berättar sammantaget en rik historia om trakten, dess invånare och näringar under de senaste århundradena. Via gravvårdarnas inskriptioner skildras såväl samhällets utveckling och struktur som olika stilinfluenser genom tiderna. Samtidigt är bilden av samhället väldigt skev eftersom den i stora delar endast visar på historien för dem vars efterlevande hade råd att resa en gravvård. Det var först mot 1900-talets mitt som i stort sett alla hade råd att skaffa en gravsten, före dess markerades gemene mans grav i regel endast med en gravkulle eller sandad yta, ibland planterad med någon perenn som till exempel vintergröna. Merparten av 1800-talets och det tidiga 1900-talets befolkning har inte lämnat något bestående alls efter sig i form av inskriptioner på stenar och kors. Detta gäller särskilt kvinnor, barn och mindre bemedlade ur de lägsta sociala klasserna såsom torpare och backstugusittare.

Antalet äldre gravvårdar från 1800-talet är förhållandevis litet på Finnekumla kyrkogård. De är också få gravvårdar som har titel. De som har titlar är huvudsakligen koppling till kyrkan: *kyrkvärden* eller *kyrkvaktmästaren*.

Finnekumla har varit, och är i viss utsträckning fortfarande, en trakt med tydligt agrar prägel. Trots detta finns väldigt få titlar med *hemmansägare*. Totalt finns sexton titlar på kyrkogården varav endast ett fåtal har titel med koppling till jordbruket. Orsaken kan kanske vara att många gårdar låg under de tre herrgårdarna och att förhållandevis få gårdar ägdes av självägande bönder. Titlar på kyrkogården som *greve*, *sjökapten* och *direktör* talar för detta.

Hantverksyrken lämnar sällan några större intryck på kyrkogårdarnas gravvårdar. På Finnekumla kyrkogård finns endast en gravvård över en *smidesmästare*. Närheten till det framväxande stationssamhället i Vegby har lämnat spår i form av en *lokförare*. Skolväsendet finns representerat i *lärarinnan* och de militära inrättningarna i *korpralen* och *löjtnanten*.

Utöver dessa finns även titlar (och förtroendeuppdrag) såsom *handlanden* och *häradsskattmästare*. Rätts- och militärväsendet företräds på kyrkogården av titlar som *korpralen* och *löjtnanten* och utbildningsväsendet i sin tur genom *lärarinnan*. 1900-talets industrialism speglas genom titlar som till exempel *åkeriägaren* och *byggmästaren*.

Endast ett fåtal av de titlar som finns berättar om en kvinnas sysselsättning, en gravvård över en *lärarinna* och en över *författarinnan*. Även om de inte syns

lika väl så är kvinnorna så klart begravda här i samma utsträckning som männen, vilket bekräftar bilden av en ojämfäst historia där kvinnor haft lägre utbildning och mindre framträdande positioner i samhället. Oftast går det att hitta en eller ett par gravvårdar med yrken som *Barnmorskan* eller *Skollärarinnan* på landsbygdens kyrkogårdar.

Många kvinnor fick under 1900-talets första hälft sin sista vila under gravstenar med helt korta inskriptioner som till exempel A. R. Karlssons Stommen familjegrav och har därmed inte lämnat några spår alls efter sig på kyrkogården ovan mark.

Under 1960-talet började bruket att ange titlar och yrken att avta för att sedan helt försvinna.

Person- och lokalhistoriskt värdefulla gravvårdar

På Finnekumla kyrkogård finns ett antal gravvårdar som kan lyftas fram för att de är personhistoriskt intressant. Urvalet är baserat på samtal med representanter för Finnekumlas lokala råd. Dessa gravvårdar har inte nödvändigtvis några direkta synliga kulturhistoriska värden, varför vissa av dem inte är upptagna i förteck-

Lärlarinnan Göta Björk tjänstgjorde på småskolan fram till 1949 då en ny skola byggdes i Vegby. Grav nr 60/G.

Erik Berglund var smidesmästare häradsskattmästare och nämndeman. Ägde en smedja i Fästeredssund. Grav nr 298-301/G.

Greve Carl Georg Sparre med hustru Signe bodde på Sjörreds gård mellan åren 1879 och 1919.

Robert Kindlund från Skomakaregården var en av alla som emigrerade till Amerika i slutet av 1800-talet. Grav 215/G.

ningen över värdefulla gravvårdar, men deras historia kan ändå anses viktig att lyfta fram.

I greve Sparres grav vilar Birgit Th. Sparre författarinna till bland annat romansviten »Gårdarna runt sjön« Hon var fosterdotter till Greve Sparre och växte upp på gårdarna Sjörréd och Åsundsholm. På altaret inne i kyrkan står ett krucifix, som skänktes till kyrkan av Birgit Th. Sparre och hennes mor efter en av deras resor i Europa på 1920-talet. Birgit Th. Sparre dog år

Den äldsta gravvården på kyrkogården är från 1896. Familjen Olivecreutz ägde Sjöred i mitten på 1800-talet. Grav nr 5-6/G.

Vandring på kyrkogården med representanter från lokala nämnden i Finnekumla.

1984. Begravningen ägde rum här i hennes barndoms kyrka och hon gravsattes i sina föräldrars grav.

På kyrkogården finns även gravar som har koppling till nutida kända personer. I området bakom koret finns en gravvård över distriktslantmätare Florus Lilliecrona med sin hustru Annie. De var föräldrar till Torsten Lilliecrona vilken de flesta av oss känner till som »farbror Melker«.

Pia Sundhages föräldrar och farföräldrar ligger också begravda här

Torsten Lilliecronas föräldrar ligger begravda i Finnekumla.

Pia Sundhages släkt härstammar från Finnekumla på fädernesidan. Pias farfar Oskar var tidigare anställd som kusk på Fästereds gård.

Kyrkogårdens historia och prägel i sammanfattning

Finnekumla kyrkogård är rektangulär till formen och är indelad i tre kvarter. Kyrkogården utvidgades åt öster 1975. Förslag till utfyllnad av kyrkogårdens norra del godkändes 1952.

Gravvårdarna är i huvudsak placerade väster, söder och öster om kyrkan. På kyrkogården finns några enstaka grusgravar och vid några gravvårdar finns en mindre stenram. Det finns inga riktigt gamla gravvårdar på kyrkogården, de äldsta gravvårdarna är från 1890-talet. De flesta gravvårdarna är från 1900-talets första decennier varav några högre och dominerande, de finns på

På kyrkogården finns en barngrav från 1965 över en tragisk händelse. Texten lyder; Förolyckades den 15/3 1965 under ett modigt försök att på svag is rädda en kamrat från drunkning. Svenska livräddningssällskapet.

På Finnekumla kyrkogård finns många syskongravar, här ett syskonpar från Änggården.

Nyare delen av kyrkogården.

södra sidan av kyrkogården, medan de yngre gravvårdarna ligger på norra sidan.

På den utvidgade delen från 1975 skiljer häckplanteringar gravkvarteren åt. Här ligger också askgravlunden som invigdes 2016.

Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling

Allmänt om urvalet

Vilka gravvårdar har då ansetts besitta kulturhistoriska värden på Östad kyrkogård? Urvalskriterierna framgår under rubrikerna nedan. I några fall har en av ett flertal likartade stenar valts ut som representant för en hel kategori stenar. De gravvårdar som föreslås bevaras har delats in i tre kategorier:

1. Gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Till denna kategori räknas i princip alla gravvårdar som kommit till före år 1900, och gravvårdar som är av avgörande betydelse för kyrkogårdens karaktär som helhet. Här ingår också mycket ovanliga gravvårdar, gravvårdar som är av mycket högt konsthistoriskt intresse och gravvårdar med mycket speciella inskriptioner.

2. Gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Kännetecknande för dessa är att de är betydelsefulla för helhetsmiljön, att de är tidstypiska och hantverksmässigt, tekniskt och/eller konsthistoriskt värdefulla. Här hamnar även gravvårdar med intressanta inskriptioner som även omfattar till exempel titel och/eller gårdsnamn.

3. Gravvårdar av högt kulturhistoriskt intresse som är lämpliga att återanvända

Kriterierna för dessa är samma som för kategori två men där den mer kortfattade inskriptionen utan titel/yrke eller gårdsnamn föranlett möjligheten till återvinning.

Kriterier för återanvändning

Återanvändning kan ske genom att en ursprunglig inskription slipas bort och ersätts eller att den täcks med till exempel en textförsedd metallplatta. Ursprunglig dekor på gravvården ska bevaras liksom eventuella stenramar. Nya inskriptioner bör utföras på ett sådant sätt att de stilmässigt stämmer överens med gravvårdens tidstypiska utseende.

Gravvården bör om möjligt inte flyttas från sin ursprungliga plats. Om den måste flyttas från sin plats bör den flyttas till ett område med gravvårdar från samma tidsperiod.

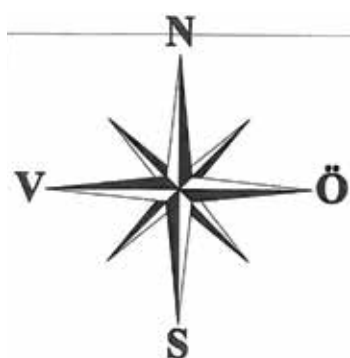
I »Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar« rekommenderas att en speciell symbol, till exempel recyclingpilarna, sätts på sidan av stenen för att markera att det är en gammal sten som återanvänts. I samma skrift står det också att »Vid återupplåtelse av gravplats på vilken det finns en värdefull gravvård kan huvudmannen behålla gravvården och teckna avtal med den nye gravrättsinnehavaren om att få hyra/disponera gravstenen. Huvudmannen och den nye gravrättsinnehavaren bör teckna avtal om dispositionsrätt till gravvården«.

Riktlinjer för vård av murar och grindar

Murar och grindar har endast besiktigats översiktligt. De har miljöskapande värden och skall vårdas väl med sådana material och metoder att deras värden består. De äldsta delarna av muren härstammar från slutet av 1800-talet och är av intresse både ur ett naturvårdsperspektiv och ett kulturhistoriskt perspektiv.

Muren är överlag i förhållandevis fint skick. I östra och sydöstra delen av muren syns tecken på att trädens rotsystem trycker på muren. Detta problem är svårt att åtgärda utan muromläggning. En framtida omläggning bör göras av kunniga stenarbetare på ett varsamt sätt så att den ålderdomliga karaktären består. Om/när träden ska ersättas är det viktigt att de nya plantorna sätts på tillräckligt avstånd från muren, helst två meter eller mer.

Kulturhistoriskt värdefulla objekt samt skadeinventering

Gravkarta

- Baserat på en karta
upprättad av Ulricehamns
pastorat 2017-08-17

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Grav-nummer	Årtal	Beskrivning	Inskription
	G 5-6	1908	Hög grovhuggen gravvård av grå granit, finhuggen polerad oval inskriptionstavla av svart diabas, nersänkt text	H.H Löjtnanten Göran Olivecreutz Född 1815 död 1896 Grefvinnan Marian Olivecreutz född Sparre Född 31/1 1822 död 13/2 1908
	G 23-24		Liggande gravvård av grå granit, troligen tillhört en stenram, inhuggen svart målad inskription	Lokförare G.W Stenberg och h.h karolina Ekhamen
	G 90-91		Hög grovhuggen gravvård med två ovala inskriptionstavlorna, en i svart diabas	Direktör TW Öfverströms Familjegrav Ture W 1877-1938 Lily 1887- 1971
	G 200	1930	Finhuggen hög sten av obelisk typ på hög sockel, ljusröd granit med polerad framsida, nersänkt text prytt med ett kors	Adolf Svensson 14/8 -30/4 1905 Hustrun Elisabeth 26/4 -3/10 1930

Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Lavbeväxt Stabil. Fogen runt inskriptionsplattorna har släppt. Dubb korroderar.	Omfogning av inskriptionstavlör. Rostskydd av dubb.	En av de äldsta gravvårdarna på kyrkogården, karaktärskapande, lokalhistorisk, titel
Stabil	Omfogning av inskriptionstavlör. Rostskydd av dubb.	Ovanlig yrkestitel och utförande på kyrkogården
		Karaktärskapande genom sin storlek och placering nära entrén, lokalhistorisk, titel
Lavbeväxt Lös förankring av gravstenen	Förankras! Gravrättsinnehavare sköter	Karaktärskapande genom sin storlek och placering

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Grav-nummer	Årtal	Beskrivning	Inskription
	G 213-214 1.	1890	Grusgrav med gravram av ljus-röd finhuggen granit med mindre hörnstolpar. Finhuggen gravvård av ljusröd granit med polerad framsida.	Handlanden Hemmansägaren Johannes Kindlund 12/3 -7/10 1893 H. maka Inga Maria 27/3-3/6 1899 Och deras avlidna barn
	G 215 1.	1930	Stående medelhög gravvård av röd granit med polerad inskriptionstavla, klassicistiska stildrag med kolonner och tympanonfält Tympanonfältet pryds med en strålande stjärna, nersänkt text	Robert Kindlund 5/4 1869-15/1 1931
	G 228	1940- tal	Grusgrav med stenram i grå granit, stående medelhög grovhuggen gravvård i grå granit, finhuggen inskriptions-fält	Enkan Emma Pettersson 18/12 - 1851 8/6 1932 Dottern Ida Josefina 20/2 1884 -23/8 1944 Fiastade
	G. 249- 250 1.	1940- tal	Grusgrav med stenram. Medelhög tredelad fyrkantig gravvård i röd granit, finhuggen inskriptions-fält med nersänkt text.	Alfred Jeansson 24/5 1863 -28/1 1936 Hans maka Augusta 2/2 1860 -21/7 1946

Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Lavbeväxt Lös förankring av gravstenen	Förankras! Gravrättsinnehavare sköter	Kulturhistoriskt värdefull genom sina titlar samt en av få stenramar på kyrkogården
Lav-beväxt Lös förankring av gravstenen	Förankras! Gravrättsinnehavare sköter	Tidstypisk gravvård med klassicistiska drag, värdefull för kyrkogårdens karaktär genom sin storlek
Lav-beväxt Lös förankring av gravstenen	Förankras! Gravrättsinnehavare sköter	Tidstypisk bautasten-stil, en av få stenramar på kyrkogården, titel
lavbeväxt		Viktig för karaktären på kyrkogården, en av få gravvårdar med stenram

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Grav-nummer	Årtal	Beskrivning	Inskription
	G 251	1930	Gravvård av svart diabas med bruten topp, polerad inskriptionstavla med blomdekor runt om	Eva Hällström 1909-1930
	G. 275-276	1920-tal	Hög grovhuggen sten på sockel, försänkt text	Korpralen Svante Eld 1846-1926 Hustrun Maria Eld 1858-1920
	G 277-279	1955	Grusgrav med stenram av röd granit, stående fyrkantig gravvård i röd granit, Finhuggen inskriptionstavla med nersänkt text. Klassicistiska stildrag med kolonner och tympanon	Syskonen Johansson Alfred 1861-1935 Christins 1866-1924 Helma 1871-1955
	G 363-364	1950-tal	Grusgrav med stenram, Stående gravvård av röd granit med bågeformat krön, finhuggen inskriptionstavla med upphöjd text, liten liggande gravvård nedanför i röd granit med upphöjd text	Greve Carl Georg Sparre 1859-1920 Grevinnan Signe Sparre född Homæus 1871-1955 Sjörred Ps 296-5,6 Författarinnan Birgit TH Sparre 1903-1984

Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Lös förankring av gravstenen mot nedre stensockel	AKUT! Förankras!	Tidstypisk sten i jugendstil med ovanlig dekor, kvinnograv
lavbeväxt		Karaktärskapande genom sin storlek och placering, yrkestitel
Lav-bevuxen Lös förankring av gravstenen	Förankras!	En av få stenramar på kyrkogården, tidstypisk gravvård med klassicistisk stil
Stenramen är något ur läge.	Stenramen sätts ev. om. Gravrättsinnehavare sköter	Viktig för karaktären på kyrkogården, en av få gravvårdar med stenram, lokalhistorisk intressant släkt person

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Grav nummer	Årtal	Beskrivning	Inskription
	G 101-103		Hög rest sten med brutet krön , polerad framsida med nersänkt text	Nils Johan Bylander 9/2 1830- 13/3 1902 Hans maka Sofia Charlotta 9/9 1841 -19/11 1912 Natalia Kilander 7/5 1865 -21/1 1946
	G 294-297		Hög grovhuggen gravvård med upphöjd text	A.R Karlssons Stommen familjegrav Karl Helmer 1895-1919
	G 298-301		Medelhög fyrkantig gravvård av portföljtyp med polerad inskrip- tionstavla av svart diabas. Dekor i form av kannelyrer på sidorna och kors omgivet av palmblad	Smidesmästare häradsdomare (Nämndeman) Erik Berglund 1885-1961 Hilma Berglund 1883-1969 Ekhult
	G 298-301		Grovhuggen hög gravvård Med förhöjd text	H.Berglund Familjegrav Ekhult

Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
		Tidstypisk sten, karaktärsskapa- nde, en de äldsta gravvårdarna på kyrkogården
		Viktig för karaktären på kyrko- gården
lavbeväxt		Titel, lokalhistorisk, tidstypisk. gårdsnamn
lavbeväxt		Viktig för karaktären på kyrko- gården

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Grav nummer	Årtal	Beskrivning	Inskription
	G 319-320		Medelhög gravvård i svart diabas, omgiven av en hög häck	Otto Skoglund 3/6 1844 -20/12 1916 Hustrun Britta Maria 20/11 1850- 17/3 1934
	G 360		Medelhög gravvård i grå granit, bågformat krön med dekor i form av ett ankare, inskriptionstavla i form av en ram	Sjökapten G.W Lenberg 1879-1959

Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
		Ovanlig utformning, tidstypisk gravvård
		Ovanlig yrkestitel på kyrkogården,

Förteckning över murar, grindar, gångar, armaturer med mera

Foto	Objekt	Beskrivning
	Grind i söder till kyrkogården	Tredelade svartmålad grind i svetsat utförande med raka spjälor mellan två fyrkantiga stenstolpar. Stolparna består av röd granit med kulor och kors ovanpå. Årtalet 1955 monterat mellan spjälorna
	Grind i sydost	Svartmålad grind i svetsat utförande med raka spjälor från 2003 mellan två runda stolpar av plåt
	Stenmurar åt söder och sydost	Stödmur åt söder och sydost, rundad mot sydost
	Stenmur åt öster	Östra delen av kyrkogården mot utvidgningen utgörs av en stödmur.
	Trägårdes-gård	Mot väster och norr löper en trägårdesgård

Status	Prio
Vissa rostangrepp vid gångjärnen	3
God	Å
Några av stenarna i rundningen kalvar utåt	Å
Delvis övervuxen av buskar, vissa stenar kalvar ut och ligger ostadigt.	2
God	Å

Förteckning över murar, grindar, gångar, armaturer med mera

Foto	Objekt	Beskrivning
	Trappa åt öster	Ner till utvidgningen i öster finns en stentrappa i granit med räcken av svart rundstål
	Trappa åt sydost	Från grusgången upp till kyrkogården i söder finns en stentrappa i granit med ett räcke av svart rundstål
	armaturer	Tio st. stolparmaturer av svart plåt med bubbelglas står utplacerade runt kyrkogården
	Bänkar	På kyrkogården finns tre enkla träbänkar utplacerade samt en parkmöbel

Status	Prio
God	Å
God	Å
God	Å

Förteckning över murar, grindar, gångar, armaturer med mera

Foto	Objekt	Beskrivning
	Grusgångar	Grusgångar med packat stenmjöl från entrén i söder upp till kyrkan samt runt kyrkan i söder och i utvidgningen i öster
	Kantstenar	Kantstenar av grå granit utmed grusgången upp till kyrkan
	Plattor	På kyrkans norra sida ligger en rad betongplattor.
	servicestationer	Servicestation med omålade stålräcken och plats för soptunnor, vashållare mm på den västra delen av kyrkogården. Från servicestationen går en ståltrappa ner till bårhuset. Ytterligare plats för redskap mm finns vid stödmuren åt öster
	Bårhus	Bårhus från 1960-talet

Status	Prio
God	Å
Kantstenarna har börjat skjuta ut på ena sidan	3
Plattorna ligger lite ostadigt och knöligt	3
God	Å
Färgen på plåttaket flagnar	3-Feb

Relevanta lagtexter

Utdrag ur Lag (1988:950) om kulturminnen med mera

1 kap. Inledande bestämmelser

1 § Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö.

Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.

4 kap. Kyrkliga kulturminnen

Kyrkobyggnader och kyrkotomter

3 § Kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före utgången av år 1939 får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen.

I fråga om en kyrkobyggnad krävs alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning.

I fråga om en kyrkotomt krävs alltid tillstånd för utvidgning av tomten samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar på tomten.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1995:560).

Kyrkliga inventarier

6 § Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl. Lag (1999:304).

9 § I fråga om ett föremål i förteckningen, som inte ägs av någon enskild person eller släkt, krävs tillstånd från länsstyrelsen

1. för att avyttra det,

2. för att avföra det från förteckningen,

3. för att reparera eller ändra det, eller

4. för att flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma.

Länsstyrelsen får, i fråga om första stycket 3 och 4, ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder åtgärden. Villkoren får avse hur åtgärden skall utföras samt den dokumentation som behövs.

Tillstånd krävs inte för mera obetydliga reparationer. Sådana reparationer får inte utföras så, att föremålets kulturhistoriska värde minskas. Lag (1999:304).

10 § Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet får besikta kyrkliga inventarier.

Länsstyrelsen får också besluta att ett föremål skall tas upp i förteckningen.

Om det finns allvarlig fara för att ett föremål skadas, får länsstyrelsen tills vidare ta hand om det eller vidta någon annan nödvändig åtgärd för att skydda eller vårda det. Innan en sådan åtgärd vidtas, skall samråd ske med stiftet och, om föremålet ägs av någon enskild, med denne. Lag (1999:304).

Begravningsplatser

11 § I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

12 § Begravningsplatser enligt detta kapitel är sådana områden eller utrymmen som avses i 1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144).

Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Lag (1990:1146).

13 § I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,

2. för att där uppföra någon ny byggnad eller

fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som för-
anleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen
skall utföras samt den dokumentation som behövs.
Lag (1999:304).

14 § Om Riksantikvarieämbetet beslutar det, skall be-
stämmelserna i 13 § tillämpas också i fråga om en be-
gravningsplats som tillkommit efter utgången av år 1939,
om begravningsplatsen ligger invid en kyrkobyggnad
som uppförts dessförinnan eller är märklig genom sitt
kulturhistoriska värde.

15 § Om det på en begravningsplats eller i en byggnad
på en begravningsplats som ägs och förvaltas av en bor-
gerlig kommun finns föremål av kulturhistoriskt värde,
tillämpas bestämmelserna i 6, 7, 9 och 10 §§ också på
sådana föremål. Kommunen skall därvid ansvara för
förteckningen samt förvaringen och vården av föremå-
len. I stället för vad som sägs i 7 § skall i förteckningen
anges om ett föremål ägs eller förvaltas av någon an-
nan än kommunen.

Beredskapsförberedelser

15 a § Svenska kyrkan och dess organisatoriska delar
skall vidta de beredskapsförberedelser som under höjd
beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga
kulturminnena. Lag (1999:942).

Ersättning till Svenska kyrkan

16 § Svenska kyrkan har rätt till viss ersättning av staten
för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband
med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.

Svenska kyrkan beslutar om fördelning av ersätt-
ningen mellan stiftet. Stiftet beslutar om fördelning
inom sitt område.

Riksantikvarieämbetet skall ges tillfälle att yttra sig
över fördelningen i landet. Länsstyrelsen skall ges tillfäl-
le att yttra sig över fördelningen i länet. Lag (1999:304).

Ingripande för att åstadkomma rättelse

17 § Länsstyrelsen får förelägga den som är ansvarig för
förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne att vidta rät-
telse eller avbryta pågående åtgärder för att säkerställa

efterlevnaden av föreskrifter och beslut enligt detta
kapitel. Ett sådant föreläggande får förenas med vite.

I de fall som avses i första stycket får länsstyrel-
sen i stället hos kronofogdemyndigheten begära sär-
skild handräckning enligt lagen (1990:746) om betal-
ningsföreläggande och handräckning mot den som
ansvarar för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne.
Lag (1999:304).

Utdrag ur Förordning (1988:1 188) om kulturminnen med mera

Kyrkliga kulturminnen

19 § Till kyrkliga inventarier som avses i 4 kap. 6 § la-
gen (1988:950) om kulturminnen m. m. hör bl. a. äldre
skrudar, rökelsekar, kärl, böcker, altartavlor, kors och
krucifix, dopfuntar, andra målningar och konstarbeten,
avlatsskrin, förvaringskistor, fattigbössor, ljuskronor
och ljusstakar, epitafier, vapensköldar, banér, sorgfanor,
vapen, rustningar, votivskepp, kyrkklockor, musikin-
strument samt vissa äldre gravvårdar.

22 § Närmare föreskrifter för verkställigheten av 4 kap.
lagen (1988:950) om kulturminnen m. m. meddelas av
riksantikvarieämbetet.

Utdrag ur Begravningslag (1990:1 144)

1 kap. Definitioner

1 § I denna lag avses med

- begravningsverksamhet: de olika åtgärder
som har direkt samband med förvaltningen av
allmänna begravningsplatser,
- församling: församling eller kyrklig samfä-
lighet inom Svenska kyrkan,
- huvudman: församling inom Svenska kyr-
kan eller kommun som skall anordna och hål-
la allmänna begravningsplatser för dem som är
folkbokförda inom ett visst geografiskt avgrän-
sat förvaltningsområde,
- begravningsplatser: områden eller utrym-
men som är behörigen anordnade för förva-
ring av avlidnas stoft eller aska och som har
tagits i anspråk för detta ändamål, främst
kyrkogårdar eller andra gravområden, min-
neslundar, kolumbarier eller urnmurar,

- allmänna begravningsplatser: sådana begravningsplatser som är anordnade av församlingar, av kommuner eller annars av det allmänna,
- enskilda begravningsplatser: andra begravningsplatser än allmänna,
- gravrätt: den rätt som uppkommer när en bestämd gravplats på en allmän begravningsplats upplåts av den som förvaltar begravningsplatsen till någon förgravsättning,
- kremering: förbränning av stoftet efter en avliden person,
- gravsättning: placering av stoft eller aska inom en bestämd gravplats och placering eller utströende av aska i minneslund eller på någon annan plats än begravningsplats,
- gravanordningar: gravvårdar och andra gravöverbyggnader, stenramar, staket eller andra liknande anordningar på en gravplats. Lag (1999:306).

2 kap. Begravningsplatser

Gravkarta, gravbok, gravregister

5 § För varje allmän begravningsplats skall upprättas en gravkarta och föras gravbok eller gravregister enligt föreskrifter som meddelas av regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer.

7 kap. Gravrätt

Utövande av gravrätt m.m.

1 § Gravrätten får utövas bara av den som i gravboken eller gravregistret är antecknad som innehavare av gravrätten.

När gravrättsinnehavaren har avlidit, får dock den som ordnar med gravsättningen utöva de befogenheter som tillkommer en gravrättsinnehavare och som har samband med gravsättningen av den avlidne.

2 § Gravrätten får inte pantsättas eller utmätas.

Gravrättsinnehavarens ansvar för gravplatsen

3 § Innehavaren av gravrätten skall hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick.

Upplåtelse av gravrätt

4 § En gravrätt får upplåtas till en juridisk person bara om det finns särskilda skäl för det.

5 § En gravrätt får upplåtas för viss tid, minst 15 och högst 50 år, eller för alltid.

Upplåtelse för alltid gäller bara så länge gravplatsen utgör en del av en allmän begravningsplats.

6 § Om någon upplåtelse tid inte har bestämts, varar upplåtelsen i 25 år.

7 § Upplåtaren skall utfärda gravbrev till bevis om att gravrätten upplåtits.

Förnyelse av upplåtelse

9 § När upplåtelse tiden för gravrätten går ut, har gravrättsinnehavaren rätt till en ny upplåtelse, om

- gravplatsen är väl vårdad,
- upplåtelsen inte medför något synnerligt men för begravningsplatsens ändamålsenliga ordnande och skötsel, och
- gravrättsinnehavaren dessförinnan har anmält att han vill få upplåtelsen förnyad.

10 § I god tid innan upplåtelse tiden går ut skall upplåtaren underrätta gravrättsinnehavaren om förutsättningarna för en ny upplåtelse.

Gravanordningar m.m.

25 § Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen.

26 § Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

27 § Innan en gravanordning sätts upp, skall upplåtaren pröva om den är sådan att den kan tillåtas.

28 § När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande.

Medgivande skall lämnas, om det inte finns risk för att man förfar med gravanordningen på ett ovärdigt sätt.

29 § Gravanordningar får inte pantsättas eller utmätas.

Ändringar på gravplatsen

30 § Upplåtaren får göra ändringar på gravplatsen bara om gravrättsinnehavaren medger det.

Ändringar som är nödvändiga för att tillgodose kraven på miljöskydd, hälsoskydd och arbetarskydd får dock genomföras, även om gravrättsinnehavaren motsätter sig ändringen.

31 § Om skador måste förebyggas, har upplåtaren rätt att genast genomföra nödvändiga åtgärder på gravplatsen. Gravrättsinnehavaren skall snarast därefter underättas om åtgärderna.

Gravrättens upphörande

32 § Gravrätten upphör när upplåtelseiden går ut, när gravrätten återlämnas till upplåtaren, när den förverkas enligt 33 § och när den förklaras ha upphört enligt 34 §.

33 § Upplåtaren får förklara gravrätten förverkad, om gravplatsen är uppenbart vanvårdad och gravrättsinnehavaren inte avhjälper vanvården inom ett år efter det att han har delgetts föreläggande om att sätta gravplatsen i stånd. Föreläggandet skall innehålla upplysning om att gravrätten kan förverkas. En gravrätt får inte förverkas, om det är en myndighet som svarar för gravplatsens vård och underhåll.

34 § Om en allmän begravningsplats helt eller delvis läggs ned eller om det skulle medföra synnerligt men för en begravningsplats ändamålsenliga ordnande och skötsel att ha kvar gravrätter på platsen, får länsstyrelsen besluta att de gravrätter som berörs skall flyttas över till andra platser. Om det inte är möjligt eller om ingen rättsinnehavare begär att få behålla gravrätten, får länsstyrelsen i stället besluta att rätten skall upphöra.

35 § När gravrätten har upphört, gäller om gravanordningar vad som föreskrivs i 28 §.

36 § Det som gravrättsinnehavaren inte har fört bort från gravplatsen inom sex månader efter gravrättens upphörande tillfaller upplåtaren. Om det har uppstått tvist om bortförandet, räknas tiden från tvistens slutliga avgörande.

37 § Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.

Utdrag ur Begravningsförordning (1990:1147)

Gravkarta

3 § På en gravkarta skall med nummer anges samtliga gravplatser inom begravningsplatsen. Äldre gravplatser anges därvid så fullständigt som möjligt. Om det finns en minneslund på begravningsplatsen, skall också den anges.

Utdrag ur Miljöbalk (1998:808)

1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

1 § Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl.

Miljöbalken skall tillämpas så att

1. människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och

5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

7 kap. Skydd av områden

Biotopskyddsområde

11 § Regeringen får i fråga om små mark- eller vattenområden som på grund av sina särskilda egenskaper är värdefulla livsmiljöer för hotade djur- eller växter eller som annars är särskilt skyddsvärda meddela föreskrifter om

1. att samtliga lätt igenkännbara områden av ett visst slag i landet eller i en del av landet ska utgöra biotopskyddsområden, och
2. att en myndighet eller kommun i det enskilda fallet får besluta att ett område ska utgöra ett biotopskyddsområde.

Inom ett biotopskyddsområde får man inte bedriva en verksamhet eller vidta en åtgärd som kan skada naturmiljön. Om det finns särskilda skäl, får dispens från förbudet ges i det enskilda fallet. En fråga om dispens ska prövas av den myndighet som regeringen bestämmer, om dispensen avser ett område enligt första stycket 1, och i andra fall av den myndighet eller kommun som har bildat biotopskyddsområdet.

De åtgärder som behövs för att vårda ett biotopskyddsområde får vidtas av kommunen, om den har bildat området, och i fråga om andra områden av den myndighet som regeringen bestämmer. Innan en åtgärd vidtas ska den som äger eller har särskild rätt till området underrättas särskilt.

Ett beslut som avses i första stycket 2 ska gälla omedelbart även om det överklagas. Lag (2009:1 322).

Förordning (1998:1 252) om områdesskydd enligt miljöbalken med mera

Allmänna bestämmelser

Biotopskyddsområde

5 § Sådana mark- eller vattenområden som anges i bilaga 1 utgör biotopskyddsområden enligt 7 kap. 11 § första stycket 1 miljöbalken.

Länsstyrelsen prövar frågor om dispens enligt 7 kap.

11 § andra stycket miljöbalken som avser sådana biotopskyddsområden.

Länsstyrelsen får besluta om de åtgärder som behövs för att vårda områdena. Förordning (2009:1 328).

Bilaga 1

Biotopskyddsområden som avses i 5 §

1. Allé

Lövträd planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller det som tidigare utgjort en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden ska till övervägande del utgöras av vuxna träd.

4. Pilevall

Hamlade pilar i en rad som består av antingen

a) minst fem träd med ett inbördes avstånd av högst 100 meter i en i övrigt öppen jordbruksmark eller invid en väg där marken mellan pilträden är plan eller upphöjd till en vall, eller

b) minst tre träd, om vallen är väl utbildad, mer än 0,5 meter hög och två meter bred.

Biotopen omfattar trädkronans längd med den bredd den vidaste trädkronans projektion på marken utgör. Om vallen är bredare än trädkronornas projektion på marken, omfattar biotopen vallen i sin helhet.

6. Stenmur i jordbruksmark

En uppbyggnad av på varandra lagda stenar som har en tydlig, långsträckt utformning i naturen och som har eller har haft hägnadsfunktion eller som funktion att avgränsa jordbruksskiften eller någon annan funktion.

Utdrag ur Plan- och bygglag (1987:10)

8 kap. Bygglov, rivningslov och marklov

2 § I fråga om andra anläggningar än byggnader krävs bygglov för att

9. anordna begravningsplatser, och

10. väsentligt ändra anläggningar som avses i 1–9.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Aarsrud, Christian. (1996). Begravningsklick och gravvårdar. Vad gravvårdar reflekterar och reflektioner kring gravvårdar. I: Winberg, C., (red.) Kyrkan. Om kyrkobyggare och tro. *Västgöta-Dal 1995/96*. s. 193–230. Vänersborg: Älvsborgs Länsmuseum.

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.). (1992). Kyrkogårdens gröna kulturarv. *Stad & land* nr 103/1992. Alnarp: MOVIMUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, SLU.

Berglund, Inger & Berglund, Jan, (1989), Kyrkogården – idag och imorgon, I: Antell, Elina & Hoberg, Birgitta. (red.). *Kulturmiljövård* 6/1989, Tema: kyrkogårdar. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Carlsson, Åke & Hultengren, Svante. (2007): *Kyrkogården – en Noaks ark*. Naturvårdsverket, Svenska kyrkan och Naturcentrum AB. ISBN 978-91-85221-II-0.

Ericson, Olof, Erixon, Sigurd, (red.), (1950), *Sveriges bebyggelse: statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Landsbygden. Älvsborgs län*, D.6, Hermes, Uddevalla, 1950

Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar. (2007). Stockholm: Centrala gravvårdskommittén

Malmgren, Erik Emanuel (1961). Frälsegårdar i Sjuhäradsbygden. Ulricehamn: Ekeskogs bokh. (distr.)

Molander, Lisa (2007). *Kyrkogårdarna i Norra Billings pastorat. Förslag till bevarandeplan för Sätters kyrkogård*. Västergötlands museum.

Natursten. 6, Gravvårdar. (1986). Johanneshov: Sveriges stenindustriförb.

Ortnamnen i Älvsborgs län. D. 7, Kinds härad, 1, Norra delen. (1919). Stockholm: Norstedt

Sörensen, A-B. & Wembling, M. (2008). Minnenas trädgård – om kyrkogårdens form och växter. *Stad & Land*, nr 173/2008. Alnarp: MOVIMUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, SLU

Otryckta källor

Arkiv

Antikvarisk-topografiska arkivet

Kulturlagret, Vänersborg

Lantmäteristyrelsens arkiv

Källor från Internet

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se>

<http://www.swedenroots.se>

Muntliga

Intervjuer med Finnekumla sockenråd

